

Tervooren, H., Kirschner, C., Spicker, J., *Van der Masen tot op den Rijn. Ein Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas* (Berlijn: Erich Schmidt Verlag, 2005, 449 blz., €59,80, ISBN 3 503 07958 0).

Voor de studie van middeleeuwse letterkunde hebben we niet veel aan de vertrouwde verkaveling in nationale literatuurgeschiedenissen. De huidige landsgrenzen bestonden nog niet, laat staan dat men het idee van nationale talen koesterde. Teksten in het Latijn (als taal van Kerk en wetenschap) en het Frans (als taal van de aristocratie met sociaal prestige) verspreidden zich gemakkelijk over grote delen van Europa. Regionale volkstalen, zoals de soms zeer verwante varianten van het Nederlands en het Duits, maakten intensieve uitwisseling van literatuur mogelijk in en tussen streken die nu tot verschillende landen behoren, maar destijds een gemeenschappelijke *Kulturraum* vormden. Om de literaire ontwikkelingen langs die middeleeuwse lijnen in beeld te krijgen, behoeft men een perspectiefwisseling: van een nationale naar een regionale literatuurgeschiedenis – regionaal in de zin dat men uitgaat van cultuurcentra of -gebieden. Het handboek voor een geschiedenis van de middeleeuwse literatuur in het gebied tussen Maas en Rijn van Helmut Tervooren is een van de meer ambitieuze pogingen de relevantie van een ‘regionale literatuurgeschiedenis’ aan te tonen.

Tervooren motiveert zijn boek vanuit de evident ondergeschoven positie van het Maas-Rijn-gebied in nationale literatuurgeschiedenissen die te veel de hedendaagse landsgrenzen respecteren en te weinig oog hebben voor de middeleeuwse praktijk van politieke territoria en allianties, bisdommen en taalgebieden. Deze denkwijze vertoont wel enige gelijkenis met Van Oostroms vroegere voorstel uit 1985 (Schetskaart of geschiedverhaal) een nieuwe literatuurgeschiedenis van de Middelnederlandse letterkunde op te zetten vanuit cultuurcentra, maar wie Van Oostroms recente *Stemmen op schrift* ter hand neemt, ziet dat een dergelijke opzet voor althans de literatuur tot 1300 nog vrijwel niet mogelijk is, met uitzondering van uitgerekend het Maas-Rijn-gebied. Dat heeft vooral te maken met de eenzame, maar krachtig blinkende ster van Hendrik van Veldeke, de eerste Nederlandstalige auteur van grote faam – maar ook de auteur die als Heinrich von Veldeke als groot Duits dichter herdacht wordt. Aantoonbaar actief (voor opdrachtgevers) in Maastricht en Kleef, belichaamt Veldeke de problematische positie van middeleeuwse schrijvers in de buitengewesten van nationale literaturen. Representatiever zijn echter de vele andere teksten en auteurs die Tervooren de revue laat passeren: veelal onbekend, want langdurig onbestudeerd gebleven doordat ze in de marge van een nationale literatuurgeschiedenis verkeren: vanuit het perspectief van de Duitse literatuur al (bijna) tot het Nederlandse taalgebied behorend, voor neerlandici te Duits.

Dit misplaatst nationale denken over middeleeuwse literatuurgeschiedenis begint, eerlijk gezegd, zo langzamerhand een geest uit het verleden te worden. Niettemin is een boek zoals Tervooren presenteert nog slechts een eerste echt

substantiële bijdrage aan een regionale literatuurgeschiedenis in de grensstreek. Dat hij pioniersarbeid te verrichten had, is mogelijk de voornaamste reden dat de auteur zijn werk niet als een literatuurgeschiedenis heeft opgezet, maar als *Ein Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas*. Tervooren biedt een palet en geen synthese. Gerangschikt in een tiental hoofdstukken volgens genre (zoals epiek, lyriek, geschiedschrijving), onderwerp (geestelijke literatuur, artesliteratuur, juridische teksten) of cultuurkring (hofliteratuur) passeren tientallen teksten de revue in korte kapitels waarin vrij stelselmatig literaire werken worden voorgesteld en besproken op hun connecties met het Maas-Rijngebied. Op die wijze verzamelt Tervooren een karrenvracht aan materiaal voor een regionale literatuurgeschiedschrijving. Tegelijkertijd roepen zijn analyses, keuzes en argumenten de vraag op hoe regionaal een literatuurgeschiedschrijving eigenlijk moet zijn. Hoe definieer je een *Kulturraum*? Verschilt dat niet per genre? Dat een (anonieme) compiler uitgerekend in Aken uit verschillende Nederlandse en Duitse bronnen een imposant veelomvattende geschiedenis van Karel de Grote samenstelt in de *Karlmeinet* is razend interessant en relevant voor het beeld van het Maas-Rijnland als een literairhistorische eenheid dat Tervooren wil schetsen, maar voor andere teksten uit het Maas-Rijnland lijkt het vooral de moeite waard een breder kader aan te leggen. Ook uit Aken stamt een handschrift (Londen, British Library, Egerton 2188; tertianen van Sint Servatius) met een zuiver Nederlandse kopie van een preek van Eckhart (nr. 16a in de grote uitgave) die verder alleen bekend is uit een handschrift van de begarden van Maastricht (Maastricht Gemeentearchief 479). De exclusief Maas-Rijnlandse overlevering van deze preek (waaruit voor Eckharts Keulse ketterproces stellingen werden gelicht) vraagt om een verklaring in het licht van een veel ruimere tekstoverlevering langs de Rijn tot in Straatsburg (waar Eckhart ook gepreikt lijkt te hebben) of misschien zelfs wel tot diep in Duitsland. Want de dominicaan Eckhart begon zijn geruchtmakende predikerscarrière in Erfurt.

De casus van de Eckhart-overlevering is gemakkelijk aan te vullen met andere handschriften van de Akense tertianen (nog drie) en de begarden in Maastricht (circa twintig, waaronder het enige volledige afschrift van Hendrik van Veldeke), maar beide religieuze instellingen ontbreken in Tervoorens boek. Ik noem ze hier niet om met gemakkelijke aanvullingen tekortkomingen in een groots werk aan te wijzen. De gekozen opzet van een 'Handboek' impliceert dat er altijd aanvullingen mogelijk zijn, wenselijk misschien zelfs. Het boekenbezit van de tertianen van Aken en de begarden van Maastricht biedt de mogelijkheid netwerken van tekst- en literatuuruitwisseling in het vizier te krijgen die de centrale these van Tervooren meer vlees op de botten geven. Meermalen beklemtoont hij de *Transferqualitäten* van het gebied tussen Maas en Rijn. Het gaat om de doorgeeffunctie tussen de Romaanse en Germaanse taal- en cultuurgebieden die vooral uitgewerkt worden in de hoofdstukken over de epiek, maar in andere genres ook aanwijsbaar zijn.

Ook die transfer-these roept de vraag op hoe regionaal een literatuurgeschiedenis moet worden opgezet, en voor welke genres. Voor de epiek en lyriek (toeval of niet dat dit juist de genres zijn waarmee Veldeke veel meer

naam gemaakt heeft dan de regionaal gebonden Servaaslegende?) is het Maas-Rijngebied werkelijk een factor geweest in de vroege verspreiding van de Franse traditie in het Germaanse taalgebied. Voor veel andere teksten en bewegingen is dit territorium-idee veel minder relevant dan de gedachte dat verkeersaders als de Rijn of de handelswegen tussen Keulen en Vlaanderen via Brussel literatuuruitwisseling bevorderden.

Populair gezegd: Tervooren heeft het Maas-Rijngebied overtuigend op de kaart gezet voor literatuurhistorici, maar juist daarom zullen Tervoorens collega's zich gaan afvragen hoe groot of klein die kaart van de middeleeuwse Duits-Nederlandse literatuurbetrekkingen uiteindelijk moet gaan worden. Of moeten we ons in de tijd van *Google-earth*, verdiepen in de eindeloze mogelijkheden van in- en uitzoomen? In dat opzicht prikkelt Tervooren met zijn handboek tot nadenken.

G. Warnar

Schmidt, G., Gelderen, M. van, Snigula, Chr., *Kollektive Freiheitsvorstellungen im frühneuzeitlichen Europa (1400-1850)* (Jenaer Beiträge zur Geschichte VIII; Frankfurt am Main, [etc.]: Peter Lang, 2006, x + 558 blz., €80,40, ISBN 3 631 54949 0).

In een Nederlands boekwerk over het begrip vrijheid¹ haalde een van de redacteurs van de hier te bespreken congresbundel de diplomaat kardinaal Guido Bentivoglio aan, die in 1611 schreef dat vrijheidsliefde nergens zo sterk was als in de Nederlanden. Vandaar misschien dat dit dikke boek met een verzameling opstellen over het vrijheidsbegrip in het vroegmoderne Europa niet zonder aandacht voor de Lage Landen tot stand kon komen. De nadruk ligt daarbij op het collectieve, dus met anderen gedeelde, denkbeeld der vrijheid, hetgeen natuurlijk beschouwingen over de rol van het individu in die gemeenschappelijke vrijheid niet uitsluit. Belangrijk is daarbij de vraag, hoe de collectieve vrijheid wordt gelegitimeerd, bijvoorbeeld in rechtsfilosofisch en politiektheoretisch opzicht. Daarom is het ook heel passend dat de bundel aanvangt met een samenvatting van het laatmiddeleeuwse juridische discours over het onderwerp van de hand van Helmut G. Walther. In de gehele bundel is de hoofdrol weggelegd voor die corporatieve vrijheden – van standenvergaderingen en steden bijvoorbeeld, maar ook van religieuze groeperingen – die zich niet zozeer in de politieke theorie als wel in de praktijk van alledag manifesteerden. De traditionele tegenspelers waren daarbij de landsheren, en later de min of meer absolutistische heersers van de zeventiende en achttiende eeuw.

Wat de Nederlanden betreft: Martin van Gelderen vat zijn reeds uit zijn boek *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590* (Cambridge, 1992)

¹ E. O. G. Haitsma Mulier, W. R. E. Velema, ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1999) 27.

bekende relaas over de strijd voor vrijheid – inclusief gewetensvrijheid – en de reeds gegeven en dus ook werkzame rechten en privileges der staten ten tijde van de Nederlandse Opstand samen in een kort artikel. Hugo de Groot komt eventjes voorbij, als peetvader van een universeel rechtssysteem waarin vrijheid voor alle mensen diende te gelden, in de bijdrage van Klaus Dicke over de rol van vrijheden in het vroegmoderne volkenrecht, maar verschijnt ook weer in het tweede samenvattende stuk van Van Gelderen, over de subtiële verhoudingen tussen kerk, geweten en vrijheid in Engeland en de Republiek omstreeks de eerste helft van de zeventiende eeuw. Ook is er een artikel over de receptie van klassiek-Romeinse denkbeelden over collectieve vrijheid bij Erasmus en Ulrich von Hutten van Meinolf Vielberg, dat echter wat betreft Erasmus niet steunt op veel kennis. De Oostenrijkse Nederlanden komen aan bod in het tijdperk der grote revoluties aan het einde van de achttiende eeuw. Geert van den Bossche beschrijft fraai het proces waardoor traditionele denkbeelden over corporatieve vrijheden hebben kunnen evolueren tot dragers van revolutionair elan in de Brabantse Revolutie. Zijn verrassende conclusie is dat dit proces nu juist bijdroeg tot de wording van een Belgische natie en staat waarin gelijkheid en vrijheid voor alle burgers geen rol van betekenis speelden, zodat Edmund Burke met instemming kon spreken over de Brabantse Revolutie als een terugkeer naar de oude waarden en staatsinrichting.

In deze bundel, die geheel Europa, oost en west, noord en zuid bestrijkt en alleen daarom te loven is, zijn enkele bijdragen te vinden die niet alleen substantieel zijn, maar ook door een rode draad met elkaar kunnen worden verbonden: die over de ‘Duitse vrijheid’. Allereerst vraagt Georg Schmidt aandacht voor dit fenomeen, dat hij beschouwt als een leidend begrip in de politieke cultuur van het Duitse Rijk. De tegen de keizer gerichte publicistiek beklemtoonde immers inperking der monarchale macht vanwege deze naar zo oud mogelijke bronnen, zelfs naar Tacitus’ *Germania* verwijzende traditie der ‘Duitse vrijheid’. De verbinding van dit collectieve vrijheidsbegrip in steden en regio’s met het probleem der individuele godsdienstvrijheid in het Rijk wordt besproken door Volker Leppin en Luise Schorn-Schütte voor de zestiende en zeventiende, en Andreas Klinger voor het eind van de achttiende eeuw. Terecht merkt Georg Schmidt op dat het discours over deze ‘Duitse vrijheid’ rond 1550 veel overeenkomsten vertoont met de pamfletten der Nederlandse opstandelingen uit dezelfde tijd. (174) En zo zouden er wel meer parallellen te trekken zijn tussen de ontwikkelingen in het Rijk en in de vroegmoderne Nederlanden. Misschien iets voor een volgend congresje.

M. E. H. N. Mout

Prak, M. R., Lis, C., Lucassen, J., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power and Representation* (Aldershot: Ashgate, 2006, xii + 269 blz., ISBN 0 7546 5339 0).